

منار فیروزآباد بردسکن

مژگان اسماعیلی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
esmailimozghan20@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۰ / ۱۲ / ۹۴

تاریخ پذیرش: ۲۴ / ۱۲ / ۹۴

چکیده

رشد هنر معماری در دوره سلجوقی از هند تا آسیای صغیر مشهود است. معماری در این دوران به اوج شکوفایی خود رسید؛ به گونه‌ای که خلاقیت‌های هنری به‌ویژه در معماری مذهبی بسیار چشم‌گیر است و همین امر موجب تحولی عظیم در اساس معماری شد. سلجوقیان برای هنر معماری توازن و تعادل به ارمغان آوردند. منار فیروزآباد بردسکن از آثار معماری بسیار زیبا و خلاقانه این دوره به شمار می‌آید. منابع تاریخی از دلائل اهمیت جغرافیایی این منطقه سخن می‌گویند؛ آنچه که موجب شده بود حاکمان به آبادی آن نواحی بپردازند. این مقاله بر آن است با روش توصیفی و تحلیلی به بررسی ویژگی‌های معماری منار و خوانش کتیبه‌های آن بپردازد. منار فیروزآباد بردسکن یکی از مناره‌های اولیه دوره سلجوقی است که توسط شرف‌الملک ابوسعید محمد بن منصور بن محمد خوارزمی، از مستوفیان دیوانی این دوره ساخته شده است. تزئینات این منار الگویی برای نماآرایی مناره‌ها از غرب تا شرق ایران آن زمان، از موصل و دقوق عراق گرفته تا نگار بافت و کرمان، به شمار می‌آمده است. این نوشته ضمن پژوهش در پیشینه تاریخی و متن کتیبه‌های منار فیروزآباد، برگ روشن دیگری از تاریخ معماری دوره سلجوقی را می‌گشاید و بر بسیاری از نظرات طرح‌شده درباره تاریخ و قدمت این منار خط بطلان می‌کشد.

واژه‌های کلیدی

بردسکن، روستای فیروزآباد، منار فیروزآباد، سلاطین سلجوقی، شرف‌الملک ابوسعید محمد بن منصور.

واژه منار (manar) در لغت‌نامه‌های مشهور دارای معانی متفاوت چون محل نور و روشنایی، جای بلندی که بر آن چراغ افروزند برای راهنمایی مسافران و کشتی، وستونی مرتفع از آجر یا سنگ که بر بالای آن اذان گویند، است (لغت‌نامه دهخدا، ذیل «منار»). در زبان لاتین یکی از معانی واژه (minaret) که ریشه عربی دارد، محل نور و روشنایی است. منابع تاریخ معماری کارکردهای گوناگونی برای این عنصر معماری برشمرده اند.

منار از پیش از اسلام وجود داشته و از جمله انگیزه‌های برپایی منار، بنای یادبود، فانوس دریایی، و گاه برج دیدبانی بوده است. منابع تاریخی بعد از اسلام منار را جایگاهی برای مؤذن می‌دانند که از آن محل مسلمانان را برای انجام فریضه نماز فرا می‌خواندند.

اولین منار در تاریخ اسلام در زمان حکومت معاویه در سال ۴۵ق بر پا شد. به گفته هیلن براند به نظر می‌رسد که ابداع این بنا بیشتر «در مسائل سیاسی نهفته باشد تا در احکام علمی» (هیلن براند، ۱۳۸۰:۱۳۰).

نظر دیگری که در خصوص برپایی منارهای اولیه حاکمان مسلمان قابل توجه است، تأثیر موقعیت حکومت اسلامی در شام است که در مجاورت مناطق مسیحی‌نشین قرار داشت و مسیحیان با ناقوس کلیساها مردم را برای نیایش فرا می‌خواندند (همان، ۱۳۱).

دوره سلجوقی از درخشان‌ترین دوران هنر ایران به شمار می‌آید و شاهکارهای هنری به جای مانده از این دوره در آثار معماری، نگارگری، فلزکاری، کاشی‌کاری و خوشنویسی حکایت از این موضوع دارد. هنرهای ظریفه و تزئینی در این دوره به اوج شکوفایی خود رسید. در هنر معماری این دوره شاهد تلفیق حیاط چهارایوانی و تالار مربع گنبددار (چهارطاقی) و شبستان‌های وسیع و محراب‌های زیبا هستیم. تحول در این عناصر که آثار آن در برخی از شهرهای ایران همچنان باقی مانده به خوبی شکوه معماری سلجوقی را به رخ می‌کشد.

تنوع و خلاقیتی که در مقبره‌های این دوران دیده

می‌شود، چشمگیر و در نوع خود بی‌نظیر است. مقبره‌هایی که به شکل برج و گنبد در طرح‌های چندضلعی، دایره و ترک‌دار نمایان شدند، قابل تأمل است.

تزئینات ساختمان‌ها، آجرتراشی‌ها با طرح‌های هندسی، و استفاده از کتیبه‌ها با خطوط بسیار زیبای کوفی بنایی از جمله ویژگی‌های مهم معماری سلجوقی است.

تبار سلاطین اولیه سلجوقی به قبیله اوغوز می‌رسد که بر سنن قبیله‌ای خود پایبند بودند. لذا در این دوره تحول خاصی در هنر معماری ایران روی نداد و آنچه که در شکل و تزئینات مناره‌های این دوره شاهد آن هستیم، چیزی افزون بر آنچه که آل زیار ارائه داده اند، ندارد. اما در نیمه دوم قرن پنجم و قرن ششم، در زمان ملک‌شاه و برکیارق و سلطان سنجر، شاهد توسعه روزافزون فعالیت‌های معماری هستیم. در پس پیشرفت هنر و معماری، علاوه بر نام سلاطین، به نام وزرای ساعی و آبادگر، ولی گمنامی چون معین‌الملک و شرف‌الملک ابوسعید برمی‌خوریم که نام آن‌ها در کتیبه‌های مناره‌های دوره سلجوقی خراسان ذکر شده است.

از جمله اهداف بررسی این اثر بدیع، کمک به اصلاح برخی از نظرات پیشین و بازخوانی درست متن کتیبه‌های منار بردسکن است تا علاقمندان به تاریخ این سرزمین از حقیقتی دیگر از گذشته پرفراز و نشیب ایران آگاهی یابند.

۱. موقعیت جغرافیایی و تاریخی بردسکن

شهرستان بردسکن یکی از شهرستان‌های جدیدالتأسیس استان خراسان رضوی است که در حاشیه شمالی کویر نمک در بین ۵۶ درجه و ۱۴ دقیقه تا ۵۸ درجه و ۱۵ دقیقه طول شرقی و ۳۴ درجه و ۴۵ دقیقه عرض جغرافیایی قرار گرفته است.

مساحت شهرستان بردسکن تقریباً ۷۶۴۴ کیلومتر مربع است. این شهرستان از شمال به شهرستان سبزوار، از شمال شرق به شهرستان کاشمر، از شرق به خلیل‌آباد، از جنوب به فردوس و طبس و از غرب و جنوب غربی به کویر نمک محدود می‌شود. شهر بردسکن مرکز شهرستان بردسکن در مختصات ۵۷ درجه و ۵۷ دقیقه طول شرقی، و ۳۵ درجه

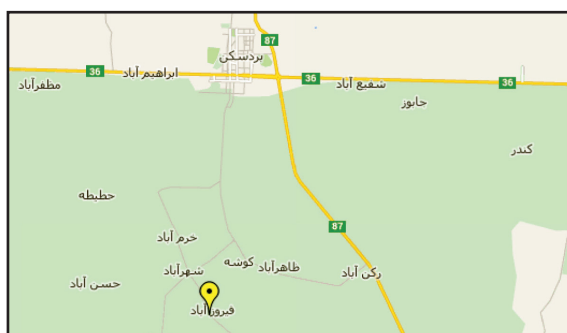
نام برده و آن را قصبه‌ای با ۴۰۰۰ نفر جمعیت و منزل چهارم از راه طبس به نیشابور معرفی کرده است (صنیع‌الدوله، ۱۳۵۵ج ۳: ۷۰).

مک گرگور که در اواخر سده سیزدهم هجری از خراسان به سوی شمال غرب افغانستان در حرکت بود. بردسکن را روستایی با آب و هوای خوب و با آذوقه زیاد و راهی هموار وصف کرده است (مک گرگور، ۱۳۶۸ج ۲: ۱۹۵).

وجود آثار تاریخی متعدد چون منار فیروزآباد از دوره سلجوقی و برج علی‌آباد کاشمر متعلق به قرن هفتم، گویای توجه حکومت‌ها به این منطقه تاریخی است.

۲. موقعیت جغرافیایی و تاریخی فیروزآباد

روستای فیروزآباد از دهستان جلگه، بخش شهرآباد بردسکن در چهارده کیلومتری جنوب شرقی بردسکن به فاصله کمی از مجتمع اردوگاهی شهرآباد، در مختصات ۵۷ درجه و ۵۷ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۵ درجه و ۸ دقیقه عرض جغرافیایی قرار دارد و ارتفاع آن از سطح دریاهای آزاد ۸۸۰ متر است (پاپلی یزدی، ۱۳۸۸: ۳۹۱) (نقشه ۱).

نقشه ۱. موقعیت فیروزآباد (مأخذ: Google map).

این روستا از دو طریق به جاده بردسکن - کاشمر متصل می‌شود. نخست از طریق شهرآباد - زیرک‌آباد - بردسکن که مسافت آن ۱۷ کیلومتر است، و راه دیگر از مسیر شهرآباد - شفیع‌آباد به جاده مزبور مرتبط می‌شود. فیروزآباد از این راه تا کاشمر حدود ۵۸ کیلومتر فاصله دارد.

فیروزآباد را می‌توان از منظر بناهای تاریخی موجود در آن مطالعه و بررسی کرد. متأسفانه فیروزآباد فاقد تاریخ مکتوب

۱۵ دقیقه عرض شمالی قرار دارد و ارتفاع آن از سطح دریا ۹۸۵ متر است. فاصله بردسکن از مشهد مرکز استان ۲۶۵ کیلومتر و از کاشمر ۴۵ کیلومتر است. بر اساس تقسیمات کشوری بردسکن از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۵۵ از توابع کاشمر به شمار می‌رفت، اما در سال ۱۳۵۵ این شهر به بخش تبدیل شد و در سال ۱۳۷۳ از کاشمر منتزع و شهرستانی مستقل شد. این شهرستان دارای سه بخش (مرکزی، انابد و جلگه) و هفت دهستان و سه شهر بردسکن و انابد و شهرآباد است. از لحاظ توپوگرافی، شهرستان بردسکن را می‌توان به دو بخش دشت و کوهستان تقسیم کرد:

۱. بخش کوهستانی که مهم‌ترین قسمت آن در شمال این شهرستان قرار دارد. این کوه‌ها شامل کوه‌های باغدشت با بلندترین قله به ارتفاع ۲۴۸۳ متر و کوه‌های پتوگوژ دارو، بغل‌باغ سیر، ژینو، و بیژورد است.

۲. رشته‌کوه یخاب در غرب بردسکن واقع شده جهتش شمال شرقی - جنوب غربی است و مهم‌ترین قله آن گورچماق و گورتیچو به بلندی ۱۹۰۷ متر است. کوه‌های زوبر (بلندترین قله ۱۸۵۰ متر) و کوه‌های کمرکاسه، لاخ برغشی و قره‌سیاه‌جو (بلندترین قله ۲۱۳۰ متر) در جنوب شهرستان واقع شده‌اند. ۳. بیش‌تر رودخانه‌های بردسکن فصلی‌اند، ولی آب آشامیدنی و مصارف کشاورزی این شهرستان از قنات‌ها و تنها رود دائمی بردسکن که از کوه‌های بیژورد در ۲۱ کیلومتری شمال بردسکن سرچشمه می‌گیرد، فراهم می‌شود.

ناحیه ترشیز باستانی و شهرستان کاشمر که زمانی بردسکن از توابع آن به شمار می‌آمد از پیشینه و قدمتی طولانی برخوردار است.

نتایج بررسی‌های باستان‌شناختی بر روی تپه‌ها و محوطه‌های باستانی و همچنین وجود شواهدی از آثار فرهنگی حاکی از آن است که منطقه بردسکن در هزاره دوم پیش از میلاد مسکونی بوده است. این ناحیه در سده‌های اسلامی جزئی از سرزمینی به شمار می‌رفته که در متون جغرافیایی از آن به نام ترشیز یاد شده است، اما اشاره به نام بردسکن در متون تاریخی از ۱۵۰ سال تجاوز نمی‌کند. شاید صنیع‌الدوله اولین کسی باشد که از این شهر در کتاب خود

است. بنابراین از تاریخ این روستا اطلاعی در دست نیست و سیاحانی که از بردسکن گذشته اند نیز هیچ اشاره‌ای به این روستای تاریخی نکرده اند. در حال حاضر نیز هیچ مطالعه‌ی موردی و نظام‌مند در خصوص سیر تاریخی فیروزآباد صورت نگرفته است. یکی از مهم‌ترین دلایل این بی‌توجهی‌ها، عدم استقرار این روستا بر کناره‌ی شاهراه‌های ارتباطی اصلی است. اما از نظر وجود آثار تاریخی، منار فیروزآباد و محوطه‌ی بزرگ باستانی واقع در جنوب و جنوب غربی روستا در منتهی‌الیه ساختمان‌های مسکونی، واجد اهمیت بسیار هستند.

۳. بافت کهن فیروزآباد

آنچه که امروز فیروزآباد باستانی نامیده می‌شود، در حقیقت هسته‌ی اولیه و کهن‌شهر قدیم است که عده‌ای محل شهر تاریخی ترشیز را همین جا می‌دانند. شهری که بنا به گفته‌ی مؤلف ناشناس کتاب *حدود العالم* بین قهستان و نیشابور قرار گرفته و دارای باغ‌ها و مزارع بسیار بوده (ناشناس، ۱۴۲۳: ۱۱۵).

بافت خشت و گلی فیروزآباد که به صورت تپه‌ای به شعاع ۷۵ متر و ارتفاع حدود ۱۰ متر است، شامل مجموعه ساختمان‌هایی است که بیشترشان تخریب شده اند. این

مجموعه را حصار گلی و مرتفعی محصور کرده بود. که امروز بلندی آن بیش از ۳ متر نیست. برج‌های مدور متعددی به فاصله‌ی حدود ۱۰ متر از یکدیگر، وظیفه‌ی پشت‌بندی دیوارها و [امکان و تسهیل] نگهبانی را بر عهده داشته اند. بافت فیروزآباد بر اساس معماری اقلیم گرم و خشک شکل گرفته است.

۴- منار فیروزآباد

منار یا برج فیروزآباد که در جنوب روستای فیروزآباد قرار دارد در حقیقت نقطه‌ی عطف [تاریخ] فیروزآباد و مؤید اوج شکوفایی این روستا در دوره‌ی سلجوقی است (تصویر ۱).

قدمت

تا قبل از قرائت کتیبه‌های منار توسط استاد محمدعلی مخلصی و استاد عبدالله قوچانی، نظرات گوناگونی در مورد قدمت منار ابراز شده بود:

مشکوتی بنا را متعلق به قرن هفتم هجری می‌داند (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۹۱). بعضی از محققان اشاراتی به بنای مزبور کرده و با استناد به کتاب مشکوتی آن را منتسب به قرن هفتم هجری دانسته اند (لباف خانیکی، ۱۳۷۸: ۱۱۵).

تصویر ۱. عکس ماهواره ای از روستای فیروزآباد و منار آن (مأخذ: google earth).

امبرسز و ملویل نیز قرن هشتم را تاریخ احداث منار می‌دانند (امبرسز و ملویل، ۱۳۷۰: ۲۰۳). مقری بر اساس آثار تمدن و سفال‌های مکشوفه در اطراف برج آن را مربوط به دوره سلجوقی ارزیابی کرده است (مقری، ۱۳۵۹: ۱۵۵). کتیبه‌های منار فاقد تاریخ است یا تاریخ آن از بین رفته است. لیکن وجود نام بانی آن، تاریخ آن را روشن می‌کند. بانی منار بر اساس کتیبه دور منار عمادالدین ابوسعید شرف‌الملک محمد بن منصور بن محمد خوارزمی است که در ایام سلطنت آل اربلان و تحت صدارت خواجه نظام‌الملک به سمت مستوفی دیوان رسیده بود. «او از مشاهیر وزرای سلجوقی است از حیث حسب و نسب و کرم و خیر و فضل و ثروت مشهور بوده و گفته اند که او ۳۶۰ دست جامه داشته که هر روز یک دست آن را به تناسب ایام و فصول می‌پوشیده و چون آن‌ها را می‌بخشیده و یا خلعت می‌داد، خازن او نظیر آن را تهیه می‌دیده و به جای آن در جامه‌خانه می‌گذاشته است» (اقبال آشتیانی، ۱۳۳۸: ۵۴).

متون تاریخی به وجود بناهایی اشاره می‌کنند که توسط ابوسعید احداث شده بود: «شرف‌الملک مستوفی در دوازدهم صفر سال ۴۵۹ ق به سفارت از طرف آل اربلان پیش خلیفه به بغداد آمد و قرآنی نفیس با قطعه‌ای لعل بدخشی به هدیه خلیفه کرد و نامه سلطان را رساند و چون دید که به امر خواجه نظام‌الملک در بغداد بنای مدرسه نظامیه شروع کرده اند او نیز دستور داد که بر ضریح ابوحنیفه بنایی بسازند و در محله باب الطاق دارالخلافه جهت اصحاب آن امام مدرسه‌ای بنا نمایند و شریف ابوجعفر بیاضی این دو بیت را سردر آن مدرسه نوشت: الم تر هذا العلم کان مشتتاً / فجمعه هذا المغیب فی اللحد // کذلک کانت هذه لارض میتة / فانشرها فضل العمید ابی‌سعد (همان‌جا؛ کاتب اصفهانی، ۱۹۵۵: ۳۲-۳۳).

ابوسعید شرف‌الملک بعد از وفات آل اربلان پادشاه سلجوقی همچنان در منصب استیفاء باقی ماند و مؤید و معین خواجه نظام‌الملک بود.

در عهد ملک‌شاه سلجوقی بر همین منصب استوار بود و لیکن پایان کار وی در اواخر عمر ملک‌شاه اتفاق افتاد و یعنی

مدتی قبل از قتل خواجه نظام‌الملک و مرگ سلطان ملک‌شاه، وی از این شغل استعفا کرد و برای این کار صد هزار دینار تقدیم سلطان کرد (ابن اثیر، ۱۳۸۶ ق/ ۱۹۶۶، ج ۱۰: ۳۲۶). اما راوندی و امام ظهیرالدین نیشابوری عزل وی را این گونه نوشته اند: در اواخر عهد ملک‌شاه «وی جمله اصحاب مناصب دیوان قدیم را تغییر و تبدیل فرمود و آن نیز به روی مبارک نیامد. آبه همین جهت ایشان در نزول و اضطراب افتاد. نظام‌الملک وزیر را به تاج‌الملک ابوالغنائیم مبدل کردند و شرف‌الملک ابوسعید مستوفی را که منع جهان بود به مجدالملک ابوالفضل قمی...» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۳۶؛ ظهیرالدین نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۴).

هر چند به روشنی عزل ابوسعید معلوم نیست، اما بنا به گفته مؤلف سلجوق‌نامه که انتصاب مجدالملک را ۴۸۵ ق نوشته، عزل ابوسعید از منصب مستوفی دیوان باید در همین سال اتفاق افتاده باشد.

وفات ابوسعید محمد بن منصور را در سال ۴۹۴ ق در اصفهان نوشته اند. شرف‌الملک مستوفی از ممدوحین امیرالشعراء معزی بود. ذکر و مدح وی به طور مکرر در دیوان معزی به چشم می‌خورد (معزی نیشابوری، ۱۳۱۸).

تاریخ احداث منار فیروزآباد می‌بایست با توجه به تاریخ مرگ ابوسعید محمد، در نیمه دوم قرن پنجم و قبل از سال ۴۹۴ ق صورت گرفته باشد.

علاوه بر متن کتیبه مهم منار، وجود دو مشخصه تزئینی در منار، بر ادعای محققانی که قدمت کمتری برای منار قائل شده اند، خط بطلان می‌کشد و آن دو ویژگی یکی کتیبه کوفی مزهر منار است که در اواخر قرن پنجم و قرن ششم در بناها مرسوم بوده و دیگر آرایه‌های آجری بدنه منار است که با بعضی از مناره‌های قرن ششم در سرزمین پهناور تحت سلطه حکومت سلجوقیان تا اربیل و دقوق عراق قابل تطبیق است.

بعد مسافت را نمی‌توان مانعی در مقایسه به حساب آورد، زیرا گاه تزئیناتی در مناره مسجد کالیان بخارا مشاهده می‌شود که مشخصاً در نمونه عراقی نیز قابل مشاهده است. بنابراین با تأکید می‌توان تشابه این گونه آرایه‌ها را دلیل

قدمت آن‌ها این ارتباط را منتفی می‌کند. مقبری معتقد است که برج فیروزآباد احتمالاً برای راهنمایی مسافران در کنار جاده یا رباطی ساخته شده است (مقري، ۱۳۵۹: ۱۱۵).

به نظر می‌رسد که عدم وجود آیات قرآنی و همچنین وجود آثاری که مؤید استقرار مسجد در کنار آن باشد، آن را به عنوان یک میل راهنما مورد توجه قرار می‌دهد. کاوش‌های باستان‌شناختی در تپه‌های تاریخی فیروزآباد و پیگردی اطراف منار و بررسی سفال‌های مکشوفه، علاوه بر اینکه ارتباط تاریخی منار فیروزآباد را با سایر آثار معماری اطراف آن - که متأسفانه همه آن‌ها از میان رفته - مشخص خواهد کرد، شاید کاربری دیگری برای منار برشمرد.

۵. ویژگی‌های معماری منار

منار فیروزآباد بنای استوانه‌ای منفردی است به ارتفاع حدود ۱۸ متر که بر روی سکوی دایره‌ای شکلی به قطر ۸/۵ متر و ارتفاع ۷۵ سانتی‌متر قرار گرفته است (نقشه ۲).

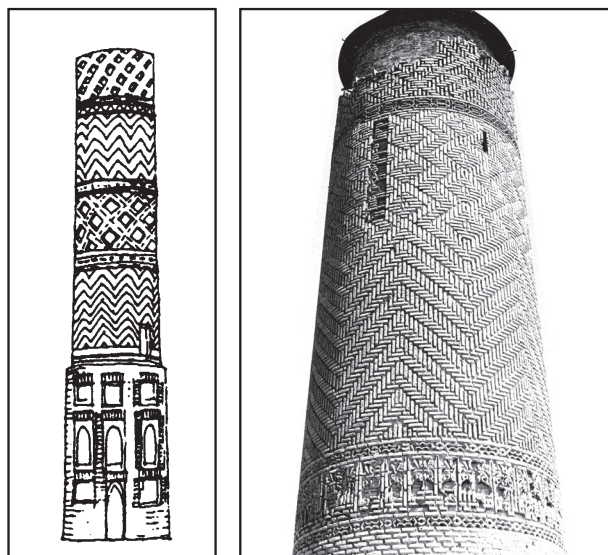
هرچند به گفته امبرسز و ملویل زمین‌لرزه شدید و گسترده سوم رجب ۱۳۲۱ق که در منطقه کاشمر روی داده و منار فیروزآباد در کنار کانون آن بوده آسیبی به آن نرسانده است (امبرسز و ملویل، ۱۳۷۰: ۲۰۲)، تخریب حدود یک‌سوم منار به خصوص تزیینات آن در قسمت بالا، نشانگر این است که منار مزبور بر اثر یک زمین‌لرزه بزرگ، خسارت زیادی دیده است. ارتفاع منار قبل از تخریب بین ۲۴ تا ۲۵ متر بوده است (تصویر ۴).

محیط منار در قسمت پایین ۱۵/۷۵ متر و قطر آن حدود ۵ متر است. قطر دیوار در پایین ۱/۲۵ متر است و در بالاترین نقطه به حدود ۹۵ سانتی‌متر می‌رسد. بخش زیرین منار تا ارتفاع حدود ۶ متر آجرچینی ساده دارد، لیکن برای جلوگیری از یکنواختی و سادگی نما از مهرهای گچی در بین آجرها بهره گرفته اند. بنای منار به شماره ۹۱ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است (نقشه ۳).

تقرب تاریخ احداث آنها و یا نفوذ این هنر در بناهای متأخر دانست. به طور مثال تزیینات زیرین منار فیروزآباد بردسکن که شامل طرح‌های زیگزاگی است، در منار طاووق دقوق عراق به طرز کاملاً شبیه به هم به چشم می‌خورد. طرح تزیینات بخش دوم این منار علاوه بر منار دقوق، در منار مسجد ملک کرمان قابل مشاهده و مقایسه است. بنابراین بدون تردید، تزیینات منار اعم از کتیبه یا آرایه‌های آجری منار فیروزآباد می‌تواند الگویی قابل اقتباس برای سایر منارهای متأخر باشد. نکته قابل ذکر در کتیبه‌های منار فیروزآباد این است که بانی منار شرف‌الملک ابوسعید محمد بن منصور بن محمد خوارزمی است و منار به همت ابی‌سعید علی بن حسین و معماری ابوجعفر البنا صورت پذیرفته است.

عملکرد منار فیروزآباد به درستی روشن نیست و کاوش‌های باستان‌شناختی‌ای که می‌تواند به روشن شدن کاربری آن کمک کند نیز انجام نشده است.

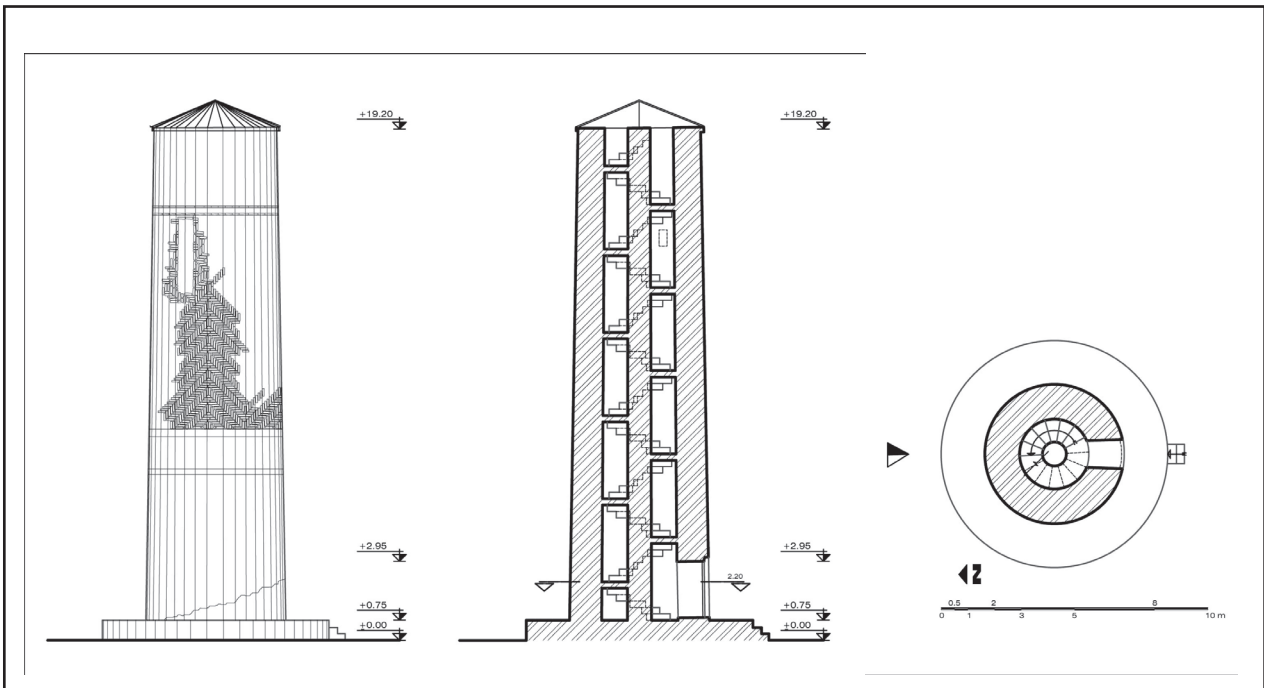
عده‌ای معتقد اند که این منار یک میل راهنما بوده که بین آن و برج تاریخی کاشمر در جلگه ترشیز ارتباط استراتژیک وجود داشته است. بومی‌های منطقه معتقد اند از این دو بنای تاریخی به عنوان دیدبانی استفاده می‌شده است. اما عدم سنخیت عملکرد این دو بنای تاریخی و عدم همسانی

تصویر ۲. تزیینات بدنه منار فیروزآباد
تصویر ۳. منار طاووق دقوق عراق
(عکس از: محمدعلی مخلصی). (مأخذ: هیلن براند، ۱۳۷۹: ۱۵۲).

تصویر ۴. منار فیروزآباد بردسکن در سال ۱۳۵۹ (عکس از: محمدعلی مخلصی).

تصویر ۴. پلان ، نما و مقطع منار فیروزآباد (ترسیم از: محمد بلوری).

۶. متن کتیبه منار بردسکن

کتیبه کوفی مزهر منار به عرض ۶۵ سانتی‌متر در بین دو حاشیه تزئینی مستقر شده است. متن کتیبه این است:

«بسم الله امر ببناء هذه المناره... الشيخ... عميد الحضرة ابوسعد محمد بن منصور تقبل الله عمل بيدي الشيخ الفقيه ابي سعيد علي بن الحسين» (تصویر ۵ و ۶).

شیلا بلر این کتیبه را به دوره غزنوی منتسب می‌کند و آن را الگوی کتیبه‌هایی می‌داند که در دوره غوریان به کار گرفته شده است (بلر، ۱۳۷۷: ۷۸).

بالتر از کتیبه، بخش تزئین‌شده بنا است که از دو بخش متفاوت تشکیل شده است. بخش زیرین این تزئینات شامل آرایه‌های آجری با طرح زیگزاگی افقی است با یک گردش زیبا به صورت عمودی [خفته‌راسته] درآمده که تا زیر

طرح تزئینی فوقانی ادامه پیدا می‌کند. در میان این بخش تزئینی، کتیبه کوتاه و باریکی به عرض ۴۰ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ۱/۳۰ متر به صورت عمودی به خط کوفی نقش شده که عبارت ذیل بر روی آن به چشم می‌خورد: «عمل سعید ابوجعفر البنا غفرالله له» (تصویر ۷).

بخش دوم تزئینات شامل یک طرح هندسی شبیه طرح آجرکاری منار مسجد ملک کرمان است که قسمت اعظم آن ویران شده و به نظر می‌رسد که این طرح تزئینی تا نوک منار ادامه می‌یافته است. مجموعه تزئینات آجری منار و کتیبه‌ها [به مثابه آمود] به جز اصلی الصاق شده است. بخش فروریخته فوقانی منار که عریان شده، اساس بنا و الحاقات را به خوبی نشان می‌دهد. بر اساس آنچه که قابل رویت است، شالوده منار آجری است و سپس تزئینات آجری

تصویر ۵. بخشی از کتیبه منار بردسکن (عکس از: محمدعلی مخلصی).

تصویر ۶. بخشی از کتیبه منار بردسکن (عکس: محمدعلی مخلصی).

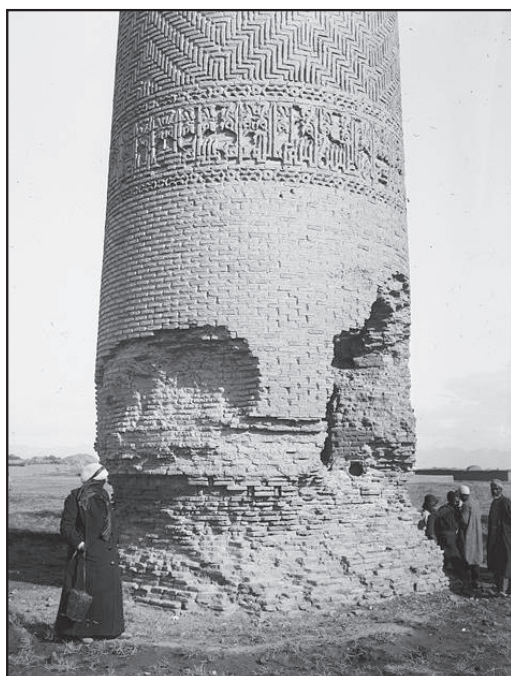
ارتفاع نهایی هر بخش تزئینی را مشخص می‌سازد. این طرح در بعضی مناره‌های قرن پنجم و ششم خراسان نیز استفاده شده است. ورودی منار رو به جنوب قرار دارد و ۱/۵ متر عرض و ۲/۲۰ متر ارتفاع دارد. پله‌های مارپیچی منار حول محوری مدور به قطر ۴۵ سانتی‌متر می‌پیچد و تا بالا ادامه می‌یابد.

عرض پله‌ها در پایین ۸۶ سانتی‌متر است و به جز دو پله اول که ۲۷ و ۲۰ سانتی‌متر ارتفاع دارند، بلندی بقیه پله‌ها به ۲۴ سانتی‌متر می‌رسد.

چند روزنه به عرض ۱۰ سانتی‌متر و ارتفاع ۲۵ سانتی‌متر که ابعاد آن در داخل پلکان‌ها به ۶۷×۴۵ سانتی‌متر افزایش می‌یابد، نور داخل پلکان‌ها را فراهم می‌کند. در نوک منار جهت جلوگیری از ریزش باران به داخل منار یک پوشش حلبی قرار داده شده است.

۷. ساخت مایه منار

ساخت مایه اصلی منار آجرهایی به ابعاد مختلف است. در بدنه منار از آجرهایی به ابعاد ۲۵×۲۵×۵ سانتی‌متر استفاده شده و در محور منار از آجرهایی به ابعاد ۱۵×۱۵×۵ سانتی‌متر سود جسته‌اند. گچ به عنوان ملات در منار کاربرد فراوان داشته

تصویر ۹. کتیبه منار فیروزآباد بردسکن در ۱۹۱۳م (عکس از هنری ویوله).

تصویر ۷. کتیبه عمودی منار فیروزآباد (عکس از: محمدعلی مخلصی).

به آن اضافه شده است.

الحاقی بودن تزئینات منار در دو عکس که توسط هنری ویوله در سال ۱۹۱۳م گرفته شده به وضوح قابل مشاهده است (تصویر ۴، ۸ و ۹). حاشیه‌ای مرکب از طرح‌های کوچک متوالی و مکرر،

تصویر ۸. منار فیروزآباد بردسکن در ۱۹۱۳م (عکس از هنری ویوله).

است. چوب نیز از جمله مصالح ساختمانی است که همانند دیگر مناره‌ها، در لبه پله‌ها، زمینه استحکام پله‌ها را فراهم کرده است.

۸. نتیجه‌گیری

تسلط ترکان سلجوقی بر سرزمین پهناور ایران، خلل و گسیختگی در امور ایران ایجاد نکرد. سلاطین این سلسله نه تنها سعی در اضمحلال فرهنگ حکومت پیشین نکردند، بلکه با انتصاب وزرا و شخصیت‌های کاردان بر مناصب مهم مملکتی، به استمرار رشد و توسعه آن نیز کمک کردند. وجود نام یکی از نام‌آوران گمنام بر کتیبه منار فیروزآباد این حقیقت را روشن می‌سازد که در پس فعالیت‌های عمرانی این دوران، وزرا، مستوفیان، و صاحبان مناصب مهم چون شرف‌الملک ابو سعد محمد بن منصور بن محمد خوارزمی از حمایت سلاطین سلجوقی برخوردار بوده اند.

با بررسی و غور در آرایه‌های مناره‌های سلجوقی فیروزآباد، نفوذ هنر آجرکاری آن را در اقصی نقاط ایران آن روز از موصل و دقوق عراق تا کرمان می‌توان مشاهده کرد. از آنجا که مناره فیروزآباد بر اساس کتیبه آن به اواخر قرن پنجم تعلق دارد، بنابراین می‌تواند الگویی برای مناره‌های متأخر چون منار مسجد ملک کرمان، منار نگار و منار طاووق در دقوق عراق به حساب آید.

سیاسگزاری

از استاد ارجمند جناب آقای محمدعلی مخلصی که صمیمانه اطلاعات ارزشمند خود را در اختیار این جانب قرار دادند بسیار سپاسگزار ام.

منابع

- (۱۴۲۳)، *حدود العالم من المشرق الى المغرب*. قاهره: الدار الثقافیه للنشر.
- ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن بن علی بن ابی‌الکرم. (۱۳۸۴) ق ۱۹۶۶م). *الکامل فی التاریخ*. ج ۱۰. بیروت: دار بیروت.
- ابوحامد محمد بن ابراهیم. (۱۳۳۲). «ذیل سلجوق‌نامه». در *سلجوق‌نامه به انضمام ذیل سلجوق‌نامه*. تصحیح میرزا اسماعیل افشار. تهران: کلاله خاور.

- اقبال، عباس. (۱۳۳۸). *وزارت در عهد سلاطین سلجوقی*. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و یحیی ذکا. تهران: دانشگاه تهران.

- امبرسز، ن. ن و چ. پ. ملویل. (۱۳۷۰). *تاریخ زمین‌لرزه‌های ایران*. ترجمه ابوالحسن رده. تهران: آگاه.

- امیر معزی نیشابوری، ابو عبدالله محمد بن عبدالملک. (۱۳۱۸). *دیوان امیرالشعراء معزی*. مصحح عباس اقبال آشتیانی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

- بلر، شیلا اس. (۱۳۷۷). «مدرسه زوزن مدرسه اسلامی شرق ایران در آستانه حمله مغول». ترجمه سعیده حسینی. در *مجله اثر*، ۲۹ و ۳۰، ص ۷۸.

- پاپلی یزدی، محمدحسین. (۱۳۸۸). *فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- ظهیرالدین نیشابوری، خواجه امام. (۱۳۳۲). «سلجوق‌نامه». در *سلجوق‌نامه به انضمام ذیل سلجوق‌نامه*. تصحیح میرزا اسماعیل افشار. تهران: کلاله خاور.

- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۶۴). *راحة الصدور آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*. به سعی و تصحیح محمد اقبال. به انضمام حواشی مجتبی مینوی. تهران: امیرکبیر.

- صنیع الدوله، محمد حسن خان. (۱۳۵۵). *مطلع الشمس*، ج ۳، انتشارات یساولی تهران.

- کاتب اصفهانی، عمادالدین ابو عبدالله بن اخی عزیز محمد بن حامد بن آله. (۱۹۵۵). *خریده القصر و جریده العصر*. قاهره: ناشر؟.

- لباف خانیکسی، رجبعلی. (۱۳۷۸). *سیمای میراث فرهنگی خراسان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- مخلصی، محمدعلی. بی تا، میل و منار در معماری ایران. منتشر نشده.

- مشکوتی، نصرت‌الله. (۱۳۴۹). *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

- مقصری، علی‌اصغر. (۱۳۵۹). *بناهای تاریخی خراسان*. مشهد: انتشارات اداره کل میراث فرهنگی خراسان.

- مک گرگور، سی. ام. (۱۳۶۸). *شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان*. ج ۲. ترجمه اسدالله توکلی طبسی. مشهد.

- هیلن براند، رابرت. (۱۳۷۹). *معماری اسلامی*. ترجمه دکتر ایرج اعتصام. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران).